

A POLGÁRI JOG KODIFIKÁCIÓJA AZ OROSZ ÉS A HABSBERG BIRODALOMBAN

Az 1860–70-es évek reformjai utáni orosz jogrendszer sajátosságait a jogi dualizmus fogalmával lehet meghatározni. Ez azt jelenti, hogy Oroszországban egy időben két jogrendszer működött: a pozitív jog (leginkább a nyugati normák befogadásában fejlődött ki) és a szokásjog (alapvetően a parasztokra vonatkozó jog íratlan normái), amelyet az érvényben levő jogszabályok csak részben fejeztek ki, ugyanakkor a lakosság túlnyomó többsége jogi tudatának valós alapját képezte. Ennek megfelelően a polgári jog kodifikációjának problémája kulcskérdéssé vált a 19. század második felében és a 20. elején Oroszországban.

A vitákban a legnagyobb jogi és magánjogi teoretikusok vettek részt – K. N. Annyenkov, A. H. Golmsten, Sz. I. Zarudnij, K. D. Kavelin, N. M. Korkunov, D. I. Mejer, K. I. Malisev, Sz. A. Muromcev, Sz. V. Pahman, L. I. Petrazsickij, I. A. Pokrovskij, V. I. Szergejevics, G. F. Sersenyevics –, akik különböző elméleti koncepciókat terjesztettek elő a kodifikációs rendszert illetően.¹ A két jog összehasonlítása által tárták fel a régi és az új jogrendszer konfliktusát és tisztázták a pozitív jogban rögzített földtulajdon-koncepció legitimitás-válságának okait. A figyelem középpontjában a jogrendszer dualizmusának megszüntetése áll, ami összefügg az ország jogrendszerének modernizációjával, az orosz földtulajdonjog hagyományos normáinak racionalizálásával és modernizálásával. Mindez az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezetében csúcspontot ért el. Különös figyelmet fordítottak a hagyományos földtulajdonlasi formák új feltételek közötti jogi szabályozásának problémájára, továbbá az átmeneti földtulajdoni, földtulajdonlasi és földhasználati jogi formákra.

A polgári jogok törvénybe foglalásának problémái

Az orosz polgári törvények összetételükben nem voltak egységesek, ugyanis a polgári törvénykezés több rendszerét foglalták magukba: a polgári törvénykönyvet; a Lengyel Királyság polgári törvénykönyvét; a balti kormányzóságok polgári törvényerejű jogszabályainak gyűjteményét; a Besszarábiai kormányzóságban érvényes törvényeket; a Finn Nagyfejedelem polgári törvényeit.

A Orosz Birodalom 15 kötetes törvénykönyvét az ún. „Törvények teljes gyűjteménye” alapján hozták létre, és csak az érvényes jogszabályokat vették át. 1833. január 31-én hirdették ki, és 1835. január 1-jén lépett életbe. Teljes terjedelemben a Törvénykönyv 1832-ben, 1842-ben és 1857-ben jelent meg. 1857 után már nem közölték teljes terjedelemben, hanem csak bizonyos köteteket adták ki. 1885. november 5-én az államtanács véleményének figyelembevételével és legfelsőbb szintű jóváhagyásával új szabályokat fogadtak el az államtanács törvény-előkészítő részlege számára.

A törvénykönyv rendszerében a polgári törvényeket a X. kötet tartalmazza. 1857 után két kiadást ért meg: először 1887-ben, másodsor 1900-ban adták ki. A törvénykönyv, amely a polgári jogszabályokat tartalmazta, négy részre (könyvre) oszlott: „Családi jogok és köteleességek” (I. könyv 1–382. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének általános szabályozása” (II. könyv 383–933. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének különleges szabályozása” (III. könyv 934–1527. tc.); „A szerződéses kötelezettségek” (IV. könyv 1528–2334 tc.). A X. kötetten kívül a

Számunk első öt tanulmánya elhangzott előadásként a Magyar–Orosz Történetész Vegyesbizottság „A Habsburg Monarchia és Oroszország a 19–20. században” című konferenciáján (Budapest, 2004. október 19–20.).

polgári joggal kapcsolatos kérdéseket a törvénykönyv más részeiben is szabályozták.² A magánjog folyamatos fejlődését tükrözte az is, hogy egyre növekvő számban jelentek meg cikkelyek, valamint a polgári törvénykönyv egymás utáni kiadásai.³ A törvénykezés ilyen extenzív fejlődése ahhoz vezetett, hogy a különböző periódusokban keletkezett, és ezáltal „különböző korok és társadalmi rendek nyomát” tükröző törvényhozói rendelkezéseket mesterségesen összevonták. Ezzel összefüggésben jelent meg a polgári jog egységes törvénykönyvbe foglalásának gondolata.

Az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezete és nyugati forrásai

A polgári jog kodifikációjának koncepciója az Orosz Birodalomban egyrészt a nyugati modellekre, másrészt a 18. századi – 19. század eleji törvényhozói testületek munkájához visszanyúló saját hagyományokra, harmadrészt pedig az Orosz Birodalom törvénykönyvének kidolgozására támaszkodott.⁴

A feladat gyakorlati megvalósításának legjelentősebb kísérletét a polgári törvénykönyv tervezetének összeállítását végző bizottság felállítása jelentette 1882-ben. 1905-ig tartó tevékenysége során a testület elkészítette és kiadta az „Általános rendelkezések”-et (124 cikkely); „A családjog”-ot (626 cikkely); „Az földesúri jog”-ot (590 cikkely); „Az örökösödési jog”-ot (227 cikkely) és „A kötelezettségek”-et (1106 cikkely), valamint 12 kötetnyi magyarázó jegyzetet. A tervezet megfogalmazásában összesen 2640 cikkely található.⁵ A bizottság munkája nem egyenletesen folyt: 1899-ben jelent meg a tervezet ötödik könyve, és csak azután, 1902–1903 között a többi négy.⁶ A bizottság hosszadalmas munkája, amely az első orosz forradalom kitörésével ért véget, nem járt semmilyen gyakorlati eredménnyel az orosz törvényhozásban, a tervek pedig a liberális társadalmi közvélemény az új korhoz képest túl konzervatívnak ítélte. Ugyanakkor a bizottság, amely munkájában a legjobb szakemberek vettek részt, különösen jelentős tájékoztató jellegű és elemző anyagot gyűjtött össze, amely az összehasonlító jogi vizsgálatok szempontjából egyedülálló forrásgyűjtemény.

A polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során komoly munkát végeztek a nyugati polgári jogi törvénykönyvek összegyűjtésével, lefordításával és kommentálásával. Ennek eredményeképpen rendelkezünk a 19–20. század fordulójára jellemző helyzetet rögzítő polgári törvénykönyvek összességével. Ezek vizsgálatunk számára az alábbi szempontokból érdekesek. Először is: szabályozzák a magánjog intézményeit különböző nemzeteknél, másodsor: fordításuk demonstrálja, hogyan értelmezték ezeket a szabályokat az orosz jogászok, harmadszor pedig: lehetővé teszik annak megértését – mind a hasonlóságok, mind pedig a különbségek tekintetében –, milyen külföldi normákra és milyen mértékben támaszkodtak az orosz törvényszerkesztők a polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során.

A lefordított törvénykönyvek vizsgálatok speciális forráselemzésére és jogi értelmezésre van szükség, mivel a nyugati törvénykönyvek összetétele nem homogén. Keletkezésük, jogforrásaik, elfogadásuk időrendje eltérnek egymástól. Mindezeket a körülményeket figyelembe kell venni az orosz polgári törvénykönyv tervezetére gyakorolt hatásuk magyarázatakor.

A szerkesztőbizottság által feldolgozott törvénykönyveket öt alapkategóriára oszthatjuk. Az első kategóriához tartoznak a polgári jog klasszikus törvénykönyvei, amelyek a francia forradalom következtében vagy eszmeisége közvetlen hatására keletkeztek. Közös jellegzetességük, hogy igyekeztek rögzíteni a magánjog elveit, ame-

lyek a természetjog racionalista értelmezéséből erednek, illetve törekedtek a római jog normáinak maximális kihasználására. Ezek alapmodellje az 1804-es Code Napoléon volt.⁷ A francia törvénykönyv hatása óriási jelentőséggel bírt világszerte a 19. század során.⁸ A holland (1838. október 1.), az olasz (1865. június 25.), a román (1864. december 4.), a portugál (1867. július 1.) és a spanyol (1888, új szerkesztésben 1889. július 24., ami már az olasz törvénykönyv hatását is tükrözte), illetve Európán kívül az egyiptomi (1883) polgári törvénykönyv modelljévé vált. Különösen jelentős volt a közép- és dél-amerikai államokra, illetve Nyugat-Indiára gyakorolt hatása. A Code Napoléon alapelvei a spanyol polgári törvénykönyv közvetítésével jutottak el ezekbe az országokba.

A felvilágosodás filozófiai alapelveinek hatását magukon viselő és az orosz jogra hatást gyakorló törvénykönyvek csoportjához sorolhatók a dél-európai törvénykönyvek,⁹ a spanyol és a portugál polgári törvénykönyvek,¹⁰ valamint az Olasz Királyság polgári törvénykönyve, amelyet – miután Viktor Emánuel szentesítette – 1865. június 25-én tettek közzé.¹¹ Az olasz törvénykezés rendszere alapvetően a Code Napoléon francia rendszerét képezte le. Ennek a rendszernek a logikája azon alapszik, hogy a polgári jog alanyai a személyek, a vagyon, a vagyon megszerzése és másik személyre való átruházása. Ahogy az olasz törvénykönyv orosz fordításának bevezetőjében Sz. I. Zarudnij szenátor megjegyezte, „csupán néhány módosítással tulajdonképpen ugyanolyan rendszert fogadtunk el mi is polgári törvényeink megfogalmazásában”. Ezzel magyarázható az oroszok érdeklődése az olasz törvénykönyv iránt, amelyet annak olasz elfogadása után gyakorlatilag azonnal lefordítottak, és éppen akkor, amikor felélénkültek a viták az orosz polgári törvénykezés megreformálásáról (1869). Ez a magyarázata Zarudnij azon törekvésének is, hogy összevesse az új olasz törvénykönyvet a meglévő orosz polgári törvényi szabályozásokkal. Az olasz törvénykönyv forrása pedig a Code Napoléon volt, amely megelőzte a felvilágosodás és a természetjog hatását tükröző 1837-es szardíniai törvénykönyvet. Azonban a törvénykönyvek legfőbb és eredendő forrása a római jog volt.

A második kategóriát azok a törvénykönyvek alkotják, amelyek később keletkeztek, és egy másik, a német hagyományon alapultak. Idesorolható mindenekelőtt az Osztrák Császárság polgári törvénykönyve 1811-ből.¹² Az idetartozó törvénykönyvek másik jellegzetes példája a Német Birodalom polgári törvénykönyve 1898-ből, amelyet éppen az idő tájt dolgoztak ki és léptettek életbe, amikor az orosz szerkesztőbizottság folytatta tevékenységét.¹³ A német törvénykönyvről folytatott viták fontos ösztönzőként hatottak a törvényalkotásra az Orosz Birodalomban és más közép- és kelet-európai országokban is. Ezekre a törvénykönyvekre az jellemző, hogy erőteljesen érezhető rajtuk a történeti jogi iskola hatása, amely hosszú ideig elutasította az egységes törvénykönyv szükségességét a Német Birodalomban, illetve jóval később keletkeztek, és a nyelvezetük túlon túl absztrakt. Utóbbi azzal magyarázható, hogy igyekeztek egyeztetni a római és a hazai jog egymásnak ellentmondó normáit.¹⁴ A polgári törvénykönyv német modelljének hatása a 19–20. század fordulóján elég jelentős volt, az 1898-as japán polgári törvénykönyv például teljes egészében ezen a modellen alapszik.¹⁵ Oroszországban a német törvénykönyv fogadtatása jóval visszafogottabb volt. Megjegyzendő, hogy az orosz polgári törvénykönyv tervezetének összeállítói alaposan tanulmányozták és felhasználták a német területek hagyományosabb jogi gyűjteményeit is, mint a porosz önkormányzati jogot, a bajor és a szász polgári törvénykönyvet.

A harmadik kategóriát a két jogi hagyomány szintézisének kísérletei alkotják. A bizottság tanulmányozta Zürich kanton polgári törvénykönyvét, amely 1856-ban lépett életbe.¹⁶ Ez a francia és a német jogszabályok eredeti szintézisének tekinthető, amely figyelembe veszi Svájc német részeinek jogi sajátosságait is. Az említett törvénykönyv tulajdonképpen szerzői munka volt, és alkotója, az ismert jogtudós, Johann Kaspar Bluntschli elméleti nézeteit tükrözte vissza. A zürichi polgári törvénykönyv a német történeti jogi iskola és a pandektisztika hatásáról tanúskodott, ugyanakkor szerzője jól ismerte a zürichi magánjogot is. A bizottság figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európa törvénykezésére, valamint a balkáni országok, Románia, Szerbia, sőt Montenegró polgári törvénykönyveinek elemzésére is. Ezek az országok szintén törekedtek arra, hogy a klasszikus jogi normákat összehangolják a szokásjoggal.

A bizottság által elemzett törvénykönyvek negyedik kategóriája olyan törvényeket tartalmaz, amelyek a magánjogot az angolszász jog sajátosságainak figyelembevételével szabályozzák. Ebből a szempontból a legértékesebbek az 1873-as kaliforniai polgári törvények, amelyek megkísérelték szintetizálni az angolszász és a kontinentális jogszabályokat.¹⁷ Az 1872-ben kidolgozott és 1873. január 1-jén életbe lépett kaliforniai polgári törvénykönyv, mint kutatója és publikálója, K. Malisev állította, valójában szinte szó szerinti átvétele volt a New York-i tervezetnek, amelyet New York törvényhozó testületének megbízásából készített egy különbizottság, és megjegyzésekkel ellátva 1865-ben adtak ki. A magyarázatokban feltüntették a forrásait, vagyis a New York államban érvényes törvényeket, az angol és az amerikai bíróságok döntéseit, híres amerikai jogászok munkáit (Kent, Story, Parsons stb.), idézeteket angol szerzők munkáiból és Viktória korabeli új angol törvényeket, valamint francia polgári és kereskedelmi törvénykönyvek cikkelyeit, Pottier értekezéseit szerződésekről és kötelezettségekről, amelyek megfeleltek az angol és észak-amerikai jog által elfogadott rendelkezéseknek. Tartalmilag a tervezet átfogta a polgári jogi intézmények összességét, illetve az angol általános jog mintája alapján a kereskedelmi és a tengeri jogszabályokat. Ezt a tervezetet nem fogadták el New Yorkban, viszont bevezették Kaliforniában.¹⁸ A kaliforniai polgári törvénykönyv orosz nyelvű publikációja tartalmazta a változtatásokat egészen 1901-ig és az állam törvényei alapján tett kiegészítéseket is, továbbá összevetette a New York-i tervezet cikkelyeivel és az állam 1903-ban kiadott új törvényeivel.

Az orosz tervezetre hatást gyakorló polgári jogi emlékek ötödik kategóriájába tartoztak az Orosz Birodalom törvényei, amelyek egyes különálló, nem orosz területeinek jogrendszerét szabályozták. Ehhez a kategóriához kell sorolnunk mindenekelőtt a Lengyel Királyság polgári törvényeit;¹⁹ a balti kormányzóságok polgári törvényerejű rendeleteinek gyűjteményét;²⁰ valamint a finn általános törvénykönyvet és kiegészítő törvényerejű szabályozásait.²¹ A Lengyel Királyság polgári törvényei jelentős mértékben eltértek az orosz polgári törvénykezéstől, ugyanis jóval pontosabban rögzítették az általános polgári és tulajdonjogokat. Az alapjukat alkotó 1825-ös polgári törvénykönyvre jelentős mértékben hatott a Code Napoléon, ami nyilvánvalóan kiderül már a fő fejezetek szerkezetének egyszerű összehasonlításából is. A finn általános törvénykönyv tulajdonképpen a Svéd Királyság általános törvénykönyvének átdolgozása volt, amelyet a svéd Riksdag 1734-ben fogadott el, és Frigyes király 1736. január 23-án hirdetett ki. Finnországot az 1809. szeptember 5 (17)-i fredrikshami megegyezéssel Oroszországhoz csatolták, a törvénykönyv sajátos törvényi formaként érvényben ma-

radt. Hagyományos jogszabályokat tartalmazott, legalábbis megalkotásának korához képest.

Az orosz törvénykönyv szerkesztői számára tehát nem volt egyszerű feladat összeegyeztetni a különböző jogrendszerek – az új és a hagyományos, a kodifikált és a precedens jog, az írott és a szokásjog – rendelkezéseit részint egymással, illetve az orosz törvényekkel, de elsősorban a polgári törvényekkel (Törvénygyűjtemény X. kötet 1. rész), illetve a bírósági gyakorlattal, a Kormányzó Szenátus Semmitőszékének döntéseivel és magyarázataival.²² A polgári törvények fordításai alapján megállapítható, hogy a szerkesztőbizottság feltérképezte a kortárs polgári törvénykezés teljes tartományát. A tervezet általános fejezeteire, többek közt a tulajdon fogalmára a legnagyobb hatást a francia és a hozzá közelálló, olasz polgári törvénykezés, valamint a kaliforniai törvények gyakorolták, amelyek nagyon pontosan szabályozták a földmagántulajdont. A svájci általános jog kétségtelenül a földtulajdon-viszonyok (bérlés, szolgálat) szabályozása szempontjából tarthatott érdeklődésre számot. A német törvénykönyv olyan kidolgozott jogszabályokat tartalmazott, amelyek – megfelelő társadalmi korlátozások mellett és a harmadik fél érdekében tett korlátozások mellett (a tulajdon társadalmi funkciója) – biztosították a magántulajdon létének elismerését és védelmét. A földtulajdonnal kapcsolatos jogszabályok tartalmi kidolgozásakor nagymértékben felhasználták a nyugati orosz – a lengyel és a balti – kormányzóságok jogrendszerét. A paraszti szokásjog szükségessé tette a finn törvénykönyv elemzését. Összességében véve azt állíthatjuk, a bizottság által elvégzett kutató- és elemző munka, illetve a publikálás hatalmas – de kellőképpen nem értékelt – hozzájárulás az orosz polgári jog összehasonlító tanulmányozásához.

Az osztrák polgári törvénykönyv jelentősége az orosz törvényalkotók számára

Az orosz kodifikátorok számára különösen nagy jelentőségűek voltak a római jogból eredő alapelvek, amelyeken az újkor jogi hagyománya alapult: a törvény előtti egyenlőség, a vallási meggyőződéstől független polgári jog, a személyi szabadság védelme és a tulajdon sérthetlenségének elve, valamint az a szándék, hogy „megakadályozzák a személyek egyenlőségének olyan intézkedésekkel történő megszüntetését, amelyek örök egyenlőtlenséget teremtenének a vagyonesztásban”. Ez a polgári társadalom jogi intézményeinek létrehozását, a különböző rendi és vagyoni előjogok megszüntetését, a személyi jogok polgárjogi szabályozási rendszerének középpontba állítását jelentette. Ezek az alapelvek, amelyeket a francia Code Napoléon hirdetett, nemcsak a Habsburg Birodalomban voltak újak, hanem még inkább a kelet-európai országok és különösen az Orosz Birodalom számára.

Az Ausztriai Általános Polgári Törvénykönyvet (1811) a felvilágosult abszolutizmus emlékének tekinthetjük.²³ A felvilágosodás szellemiségét és a római jog hatását tükrözte. A római és az újkortú jogszabályok dualizmusának összehangolása más törvénykönyvekhez hasonlóan a természetjoghoz való fordulás formájában történt. Ugyanakkor a törvénykönyv számos olyan magyarázatot és megjegyzést tartalmazott, amelyek korlátozták a jogszabályok alkalmazását. Ennek a hagyományos agrárviszonyok és a rendi függés formáinak fennmaradása volt az oka. A fennálló orosz viszonyok, mint közismert, megakadályozták M. M. Szperanskijt abban, hogy elfogadtassa a francia modellen alapuló polgári törvénykönyvet.

Lényeges hasonlóságok jelentkeztek a kodifikáció történetében a közép- és kelet-európai országokban, de különösen a Habsburg és az Orosz Birodalomban. A természetjog filozófiájának elvein alapuló eszmék a törvénykezési gyakorlatban az ún. felvilágosult abszolutizmus korában, II. Frigyes, II. József és II. Katalin uralkodása alatt kezdtek megvalósulni. A 18. század közepén mindenütt újakezdték és felgyorsították a kodifikációs munkálatokat, befejezték a törvénykönyv-tervezeteket, amelyek azonban szinte sehol nem emelkedtek törvényerőre. Példaként említhetjük a porosz törvénykönyv első tervezetének elkészítését, amelyet II. Frigyes Samuel von Coccejire bízott 1747-ben. A tervezeten 1749–1751 között dolgoztak, ám az uralkodó nem hagyta jóvá. Folytak a munkálatok a bajor törvénykönyv létrehozására is (1751–1756). A tervezet, amelyet 1756-ban Xaverius Aloysius Kreittmayr báró, koronatanácsos állított össze, azonban nem tudta a helyi jog eltéréseit összeegyeztetni és meghaladni. A polgári jog törvénybe foglalásának gondolata Szászországban is felmerült (1763), felállítottak egy törvényalkotói bizottságot, amelynek tevékenysége azonban nem járt eredménnyel. Az olasz államok közül Piemontban már a 18. század elején megkezdődött a kodifikáció, majd folytatódott Nápolyban, ahol III. Károly minisztere, Bernardo Tanucci kormányzása alatt, 1751-ben Cirillo elkészített egy törvénykönyvet, majd a Toscanai Nagyhercegségben, ahol 1745-ben P. Neri hozzáfogott a kodifikációhoz, de nem fejezte be, s végül Modenában, ahol S. Ferenc herceg uralkodása alatt 1755-ben megalkottak egy törvényújteményt.²⁴

A Habsburg Birodalomban 1753–1755 között dolgozták ki a polgári törvénykönyv tervezetét, azonban itt sem hagyták jóvá. Ausztriában – talán a porosz munkálatok hatására – 1753-ban Mária Terézia utasítására a birodalomhoz tartozó valamennyi területen egységes jogrend kidolgozására Brünnben felállítottak egy kodifikációs bizottságot. A bizottság célja a különböző tartományok polgári írott és szokásjogának rendszerezése és – a külföldi törvények figyelembevételével – az ésszerűség elveinek megfelelő általános jog megteremtése volt. A hosszadalmas munka, amelyet a kodifikációs bizottság összetételének, vezetőinek állandó cserélődése és tevékenységének folyamatos bürokratizálódása kísért, csak 1766-ban fejeződött be, amikor megalkották az első polgári törvénykönyv tervezetét. Az államtanács elé terjesztett anyagot azonban nem hagyták jóvá, és következésképpen Mária Terézia sem írta alá. A polgári jog kodifikálását tovább folytatták, és II. József reformjainak időszakában részben be is fejezték. Az 1785-ben előterjesztett tervezetet alapnak tekintették, és az ismételt felülvizsgálat után kihirdették. 1787-ben a törvénykönyv – pontosabban egy része – „II. József Kódexe”-ként életbe lépett a német tartományokban és Galíciában. A törvénykönyv az állam jelentős területén semmissé nyilvánította az eddig érvényben lévő jogot, és ezáltal fontos lépést tett előre a jogrend egységesítésében és az állami irányítás központosításában. II. József uralkodása alatt kodifikáció több területen folyt, átfogva a polgári, a büntető- és a perjogot. A folyamat intenzív jellege pedig nagyon jellemző volt az osztrák felvilágosult abszolutizmusra. Azonban szinte egyik intézkedés sem fejeződött be az adott szakaszban, az újonnan bevezetett törvények jelentősége csupán a hatályban lévő jog részleges megváltoztatásában rejlett.

Hasonló helyzet alakult ki a 18. század ötvenes éveiben az Orosz Birodalomban, amikor az új törvénykönyv már elkészített tervezetét I. Erzsébet nem hagyta jóvá, és II. Katalin híres törvényhozói bizottságának későbbi tevékenysége (1767) szintén nem hozott eredményt annak ellenére, hogy jelentős lelkesedést váltott ki a közvéleményben. A 18. század közepén végzett kodifikációs munkálatok menetének és eredményének összehasonlítása nyomán megállapíthatóak a hasonlóságok.²⁵

A kodifikáció a felvilágosodás, a francia forradalom és a napóleoni háborúk okozta mély társadalmi és intellektuális változásoknak köszönhetően a 18–19. század fordulóján új szakaszba lépett Közép- és Kelet-Európa országaiban. A francia forradalom eszméinek hatásával magyarázható a porosz földtörvénykönyv megalkotásával kapcsolatos munka menete 1794-ben, amelynek előkészítése már az 1780-as években elkezdődött. Nyomon követhető, hogyan változott a kodifikátorok hozzáállása a probléma megoldásához. Konzervativizmusa ellenére ez a dokumentum tulajdonképpen az újkor első befejezett polgári jogi törvénykönyve, amely megelőzte a klasszikus Code Napoléont, ugyanakkor gyakorlatilag ugyanazokat a fő jogforrásokat rendszerezte (római jog, szokásjogi jelleget hordozó nemzeti jog, a jogtudomány eredményei, bírósági precedensek). A porosz törvénykönyv fókuszában a különösen fontos tulajdonjog állt, amelyből az összes többi polgári jog következik: a dologi és az örökösödési jog. A porosz törvénykönyv jellemzője azonban az volt, hogy minden oldalról igyekezett szabályozni a rendiséget, annak intézményeit, a kormányzást és a bírósági eljárást, valamint maximálisan korlátozni és állami ellenőrzés alá kívánta vonni az egyéni kezdeményezéseket.

Az osztrák polgári jogi törvénykönyv összeállítása jóval később kezdődött, mint a porosz, ezért figyelembe vették a forradalmak utáni időszak jogelméletének eredményeit is. II. Lipót császár 1790-ben feloszlatta a meglévő törvényhozói testületet és újat állított fel. Számos központi és tartományi bizottság hosszadalmas munkája ért véget azzal, hogy az államtanács áttanulmányozta és jóváhagyta a tervezetet, amely 1811. július 1-jén életbe lépett. Ezt követően kiterjesztették a törvénykönyv érvényességét az állam egész területére.²⁶ A korábbi német jogelmélet eredményeit ötvöző és a francia felvilágosodás erőteljes hatása alatt 1811-ben létrejött „Osztrák Császárság Általános Polgári Törvénykönyve” jelentős lépés volt az európai jogalkotás történetében.

Számos 18. századi törvényhozói testület eredménytelen működése után a 19. század elején változás következett be. A kodifikációs munkálatokat ekkor már M. M. Sziperanskij vezette, aki a természetjog filozófiájának a híve volt, és a Code Napoléont racionális mintának tartotta az Orosz Birodalom számára. Az orosz polgári törvénykönyv első része már 1809-ben elkészült, és 1810. január 1-jén az államtanács elé terjesztették. A tanács hamarosan áttanulmányozta a második részt is (a vagyontól). A harmadikat (a szerződésekről), bár Sziperanskij készítette elő, nélküle vitatták meg 1813-ban. A bizottság további munkája gyakorlatilag eredménytelen maradt. Sziperanskij törvénykönyvének életbe léptetése kétségtelenül fontos előrelépést jelentett volna a társadalom átalakítását előmozdító jogmodernizációban.

Megállapítható tehát a polgári jog törvénybe foglalását célzó törekvések egyidejűsége a Habsburg és az Orosz Birodalomban a 18. század folyamán és a 19. század elején, valamint a filozófiai alapelvek azonossága (a természetjog és az ész ideálja). Az eredmény azonban eltérő volt: Ausztriában a törvénykönyvet elfogadták (1811-ben), Oroszországban viszont nem.

Az Orosz Birodalomban a polgári törvénykönyvet nem fogadták el teljes egészében, azonban a Habsburg Birodalomban elfogadott kódex olyan jogszabályokat tartalmazott, amelyek valójában csak deklaratív jellegűek voltak, hiszen gyakorlati megvalósításuk nehézségekbe ütközött. „Minden ember – mondta ki az ausztriai törvénykönyv – rendelkezik vele született, az ész által diktált jogokkal, ezért személynek tekintendő. A rabszolgaság, vagyis a jobbágytság intézménye, valamint az ilyen jellegű jogokkal való élés a hatalom birtokosai részéről az osztrák területeken nem engedélye-

zett.” Ugyanakkor a továbbiakban meghatározták, hogy a földesurak és a birtokaikon élő parasztok jogait és kötelességeit „az adott tartomány fő törvényei és a politikai rendeletek” írják elő (1446. cikk). Ez tulajdonképpen visszavonta az örökös jobbágy-ság tiltásának elvét. A törvénykönyv nem érintette a rendi kiváltságokat a vadászat, az erdők, a kereskedelem, a szolgák tekintetében, valamint „a földesurak és a parasztok viszonyában”, amit nem törvény, hanem „politikai rendeletek” szabályoztak. A jogszabályok humanista és felvilágosult szellemben történő értelmezése úgy történhetett volna, ha azzal a joggal ruházzák fel a bíróságokat, hogy a törvényi hézagokat bizonyos esetekben a természetjog elvei alapján egészítsék ki (7. cikk). Ez azonban nehezen valósulhatott meg a bíróságok függetlenségének korlátozása, illetve az udvari dekrétumok gyakorlata miatt. Ennek következtében a mai kutatók a törvénykönyvet olyan kompromisszumként határozták meg, amely formális jogi szempontból bizonyos mértékig megelőzte a korát, de a társadalmi alapjait az 1848-as forradalom után felülvizsgálták és a jobbágyi függőséget megszüntették.²⁷

A törvénykönyv a polgári jog rendszerét a magánjogok alapelveire építette, amelyet az alábbiakban határozta meg: „a személyi jogok” (I. rész), vagyoni- és dologi jogok (II. rész), valamint „a személyi és a dologi jogok meghatározásáról szóló általános rendelkezések” (III. rész). A dologi jog koncepciójának középpontjában a személyeknek a tulajdonhoz való viszonya állt (285. cikk). A koncepció a polgári társadalom alapelvét fejezte ki: az emberek fölötti uralom felváltását a dolgok fölötti uralommal. Ez az elv valósult meg a tulajdonlás szabályozásában, amit pedig „a dolog fölötti hatalmat” jelentő birtoklás, tulajdonlás és akarat fogalmaival értelmeztek. „Akinak a tulajdonában van a dolog – magyarázta a törvénykönyv –, az a birtokosa. Amennyiben a dolog birtokosának akarata arra irányul, hogy megtartsa azt, mint sajátját, a dolog tulajdonosává válik” (509. cikk). Innen ered a jóhiszemű és a rosszhiszemű birtoklás megkülönböztetése, amely a tulajdonos azon meggyőződésén alapul, miszerint a tulajdonlása megalapozott. A tulajdonlás törvénytelen, ugyanakkor jóhiszemű is lehet (tévedés vagy a törvényi előírás nem ismerete esetén) (326. cikk).

Az ausztriai polgári törvénykönyv sajátosságának a tulajdonviszonyokkal, továbbá az eltulajdonításból, gyarapodásból és tulajdon-átruházásból eredő tulajdonszerzéssel kapcsolatos jogszabályok érthetősége és tömörsége tekinthető. A jogszabályok fejezetek szerinti kifejtését az olyan általános fogalmak meghatározása és magyarázata kíséri, mint például a „tulajdonlás”, az „öröklés”, a „szerződés”, amelyek nem nélkülözik a didaktikus, sőt propedeutikus elemeket, mégis érthetőek. Még a konkrét jogszabályok is meghatározzák a fogalmakat, különösen a bonyolult vagy a specifikus jogszabályok értelmezése során. A hitbizomány (a hagyományos örökösödési jog intézménye, amelyet Franciaországban a forradalmi törvények megszüntettek) fogalmának bevezetésekor a törvénykönyv többek közt megmagyarázza, hogy a „hitbizományi szubsztitúció” fogalma alatt az örökhagyó azon rendelkezése értendő, miszerint az örökös köteles a halála után átadni az örökséget a második választott örökös részére (608. cikk). Annál inkább hiányzik ez a fajta érthetőség és pontosság a földviszonyok kérdésében, miáltal fölvetődik a kérdés, vajon nem tudatosan, gyakorlati megvalósíthatatlansága okán kerültek-e meg ezt a problémát.

Nagyon absztrakt és sematikus formában fogalmazták meg a szolgálmi jogszabályokat, amelyek úgy kerülnek meghatározásra, mint dologi jogok vagy a tulajdonos azon kötelezettsége, hogy „valamit elviseljen, vagy valamit ne tegyen meg a hozzá tartozó dologgal kapcsolatban”. Engedélyezik a „földszolgalmot” (472–475. cikk) lehetőségét, amelyet azonban nem szabályoznak olyan részletesen, mint más (rá kö-

vetkező) törvénykönyvek. Ez jellemző más fontos problémákra is, úgymint a bérlet, a járadék, a kártérítés szabályozására, a földtulajdonosok közti konfliktusok megoldására, illetve a földtulajdonosok jogainak lehetséges korlátozására. A francia és az olasz törvénykönyvön kívül az ausztriai törvénykönyv is hatással volt az orosz polgári törvénykezésre, részben olyan jogszabályok esetében, amelyek a franciánál közelebb álltak a római joghoz, mint például az értékesítési szerződések (ld. az Orosz Birodalom Törvénygyűjteménye 707. cikk X. könyv 1. rész), bár az osztrák rendszer nem jelenik meg olyan markánsan az orosz jogban.

Az átmeneti tulajdonformák és a földtulajdon a nyugati és az orosz magánjogban

A vizsgált korszak szakirodalmában az egyik központi problémát az átmeneti tulajdonformák elemzése jelenti, amelyek a nyugat-európai jogban hosszú ideig léteztek a polgári társadalom és a magántulajdon nagyon fontos intézményének kialakulásáig. Az átmeneti tulajdonformák vizsgálata kiterjedt az újkor magánjogi kategóriáihoz való hasonlóságuk és ezektől való eltéréseik, valamint a római jog idevágó kategóriáihoz való viszonyuk meghatározására.

E tekintetben különös jelentőséggel bírtak a római és polgári jogi szakértők (Sz. A. Muromcev, L. I. Petrazsickij, G. F. Sersenyevics), a jogtörténészek (M. M. Kovalevszkij, Ny. P. Pavlov-Szilvanszkij, V. M. Hvosztov, I. A. Pokrovszkij), illetve az ókortörténészek (M. I. Rosztovcev) munkái.²⁸ Az orosz agrárkérdés teoretikusai (A. A. Kaufman, A. A. Kornijlov stb.) is kénytelenek voltak ezeket a problémákat tanulmányozni, és az orosz agrárhelyzetet, illetve társadalmi viszonyokat a nyugati polgári jog kategóriái alapján értelmezni.²⁹ A kutatások olyan nyugati példák megismerését célozták, amelyek hasonlóak a sajátos orosz földtulajdonlási és földhasználati formákhoz, az átmeneti földtulajdon változó formáihoz az 1860-as évek reformjainak korszakában.³⁰ A nyugati és az orosz polgári jog kategóriáinak összehasonlító tanulmányozása teljesen természetes és érthető annak ismeretében, hogy többször végződött kudarcral az orosz polgári törvénykönyv megalkotása, mivel nem lehetett megfelelő nyugati jogi kifejezést adni a sajátos orosz formáknak. Ennek következtében az orosz jogászok olyan jogi jelenségeket elemeztek, amelyek alapvetően idegenek voltak az orosz jogtól, vagy legalábbis nem kaptak határozott kifejezési formát (mint a római és középkori nyugati jogban, később pedig történelmi csökevények formájában a kor Európájának néhány országában érvényes polgári törvénykönyvben).³¹

Az 1861-es jobbágyreform előtt folytatott viták a földtulajdonlás és földbirtoklás meglévő formái történelmi legitimitásának bizonytalanságáról tanúskodtak. Homlokegyenest ellenkezőleg értelmezték azt a kérdést, vajon a föld kinek a tulajdona: a földesuraké vagy a parasztoké. Míg az egyik oldal a pozitív törvényre hivatkozhatott (amely azon az elképzelésen alapult, hogy a földet az államnak tett szolgálataiert adományozták a földesúrnak), a másik oldal, a parasztság a szokásra, amely szerint a földterületen parasztok éltek, mielőtt az állam bevezette volna a feltételes földtulajdonlás rendszerét. Az első értelmezés szerint a föld valódi tulajdonosa a földesúr, a paraszt csak használója; a második szerint viszont a parasztnak minden történelmi joga megvolt a földhöz, csak a jobbágyság intézményével elvették vagy korlátozták ezt a jogot, és a reformokkal vissza kell neki adni. A jogi dualizmus eredetének illetően magyarázata a földtulajdon legitimitásának két ellentétes – a racionális és a hagyományos – típusának megjelenésére világít rá.

A jogi dualizmus feloldása háromféleképp történhet: a legitimitás egyik típusának és a hozzá kapcsolódó jogszabályok és gyakorlat másik által történő fokozatos kiszorításával (a törvénykezéssel és a bírósági gyakorlaton keresztül), kompromisszum megteremtésével (a történelmileg létrejött tulajdonviszonyok törvényi megreformálásával), s végül a társadalmi intézmények gyorsított modernizációjával, amelyet jogi vagy nem jogi úton, „felülről jövő forradalom” formájában hajtanak végre.

A korabeli orosz jogászok (K. D. Kavelin és mások) szerint a probléma lényege, mi szabályozza a föld tulajdonosa (földesúr) és a rajta dolgozó, függő helyzetben lévő emberek (parasztok) viszonyát: a hagyomány vagy a szerződés. A római jogi gyakorlatban (és a nyugati törvénykönyvekben) a szerződéses viszony dominált, ellentétben az orosz jogi szabályozással, ahol döntő jelentőségű volt a hagyomány mint egyfajta szokásjog szerepe. A szokásjog és a pozitív jog közötti ellentét – míg az előbbi ugyanis inkább a parasztek hagyományos igazságérzetére, az utóbbi pedig a polgári jog alágaként értelmezett szerződéses jog racionális formuláira támaszkodott – az orosz társadalom ellentmondásainak egyik kifejezőjévé vált a 19. század második felében.³²

Az orosz polgári jogászok a precarium és a commodatum római fogalmait használták fel, amelyek elsősorban abban különböztek egymástól, hogy eltérő mértékben szabályozták jogilag a föld tulajdonosa és használója (rendszerint a föld nélkül felszabadított rabszolga és a földtulajdonos) közti viszonyt. Az emphyteusishoz hasonló precarium szerződés – amely alapján a tulajdonos ideiglenesen birtokot ad adóterhek fejében – az átmeneti korszak koncepciójának alapja lehetett, szabályozhatta a földtulajdonnal rendelkező földesúr és a megváltási művelet pénzügyi befejezéséig ezzel nem rendelkező parasztek viszonyát. Ezek a jogviszonyok a földesúr és a volt jobbágy közötti szerződéseken, az ún. szabályzati iratokon alapultak. A precarium hasonlósága az orosz szerződéses hagyománnyal abban mutatkozott meg, hogy mindkét esetben hiányzott a határozott törvényi szabályozás, illetve ez a szerződés inkább morális, mint jogi jellegű volt.³³

A földtulajdoni, földtulajdonlási és földhasználati viszonyok összehasonlító elemzése az alábbi szempontokat ölelte fel: kondomínium (amely a parasztek obscsinából való kiválása és a faluközösség felbomlása során végzett földprivatizáció idején volt aktuális), szolgalom (a földesúri földeket használó parasztek számára), emphyteus (hosszú távú bérlet mint a magántulajdon sajátos alternatívája). A kutatások fontos eleme volt a nyugati polgári törvénykönyvek idevágó rendelkezéseinek elemzése, különösen azoké, amelyek (mint az ausztriai) a földtulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat hagyományos formáinak, valamint az örökösödési jogi kategóriák új értelmezését igyekeztek nyújtani.

A kutatások másik irányát a nemzeti jog intézményei jelentették, amelyek kiemelték a racionális rendszerből a polgári jogot. Ilyenek voltak a családi birtokok, a koronabirtokok és védett birtokok, a majorátusok, a faluközösségek földjei, amelyek megőrizték a földtulajdonlás vagy földhasználat hagyományos rendi jellegű formáit. S végül értelmezték az olyan függési viszonyokat tárgyaló római formulákat (kolonátus, precarium, klientéla), amelyek az átmeneti orosz társadalom sajátos kategóriáinak interpretációját segítették elő (állami parasztek, szerződéses jobbágyok, udvari emberek).

Ennek jegyében érthetőbbé válik, miért voltak oly hevesek a társadalmi függés különböző orosz formái kapcsán felmerült viták. Vita alakult ki V. O. Kljucsevszkij és V. I. Szergejevics között a röghöz kötésről, Ny. I. Karejev a francia

forradalom előtt létező feudális függés formáit elemezte, M. M. Kovalevszkij pedig a nyugati és az orosz földközösségek szerepét. Mások a nyugati és az orosz feudális viszonyok összevetésének lehetőségeit vizsgálták, így többek között a patronátust. Elemezték a jogviszonyokat a polgári társadalomba való átmenet során (pl. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij és mások által kidolgozott elméletek a függőségi viszonyokról és a magánjogi szerződésekről).³⁴ A kolonátus – mint az átmeneti korszak univerzális formája – orosz analógiák keresésére ösztönzött (M. I. Rosztovceva és M. Weber).³⁵ Ilyen analógia található, hiszen a római kolónusok és az orosz parasztok (felszabadítás utáni) jogi státusa nagyon hasonló volt, és két jellemző határozza meg: egyfelől a röghöz kötöttség, másfelől a személyi szabadság fennmaradó korlátozása.

Az orosz polgári törvénykönyv tervezete komoly kezdeményezést jelentett általában az orosz magánjog és különösen a földjog modernizációjában. A törvénykönyv tervezete törvényszerű eredménye volt annak, hogy az Orosz Birodalom az 1860-as évek nagy reformkorszakától kezdődően a szolgáló emberek alkotta államból a polgári társadalom és a jogállam irányába fejlődött. Valójában nagyon fontos kormánykezdeményezésnek tekinthető, amely arra irányult, hogy megszüntessék az országban a jogi dualizmust. A tervezet és nyugati forrásainak, illetve a korszak jogi és történelmi szakirodalmában lezajlott viták tanulmányozásával teljessé tehetjük az eddigi egyoldalú képet, tudniillik milyen okok miatt nem valósult meg a kezdeményezés. A nemesség és a kormányzó körök konzervativizmusa, valamint az időtényező (a tervezetet ténylegesen csak a forradalom kezdetére készítették el) is fontos szerepet játszott ebben.

Azonban a legalapvetőbb oka annak, hogy nem sikerült meghonosítani az Orosz Birodalomban a nyugati polgári jog rendelkezéseit, az volt, hogy fennmaradtak a hagyományos elképzelések a földjoggal kapcsolatban, amelyek úgy vélték: a lényegüket tekintve feudális intézményeket át lehet alakítani a polgári társadalom intézményeivé. Ezzel függ össze az is, hogy a magántulajdon elvére való hivatkozás – amely valójában az Orosz Birodalom feltételei között a földtulajdonlás azon formáinak sértetlenségét jelentette, amelyek a szolgáló emberek alkotta állam fennállása során keletkeztek – a rendi előjogok (ha nem jogi, akkor tényleges) megőrzésével járt. Ugyanakkor a törvénykönyv tervezete tartalmazta a konfliktusok jogi megoldásának eszközeit – az állam által irányított bírósági és adminisztratív reformok megvalósításán keresztül. A földviszonyok átalakításának megfelelő módjával – a magánjog alapelveinek és normáinak kiterjesztésével a tulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat valamennyi kategóriájára – a törvénykönyv a jogi dualizmus meghaladásának gondolatát képviselte. A törvénykönyv tervezetének elemzése során szembesülhetünk azokkal a nehézségekkel, amelyeket az agrárviszonyok megreformálóinak kellett megoldani. (Ilyen volt például a nyugati törvénykönyvek formuláitól nagyon távol álló, valódi földviszonyok feltárásának és leírásának szükségessége.) Analógiákat a római jog átmeneti tulajdonformákat meghatározó formuláiban leltek, amelyek felhasználhatóak voltak a társadalmi fejlődés adott körülményei között.

Jegyzetek

¹ Муромцев, С. А.: Очерки общей теории гражданского права. М., 1877; Анненков, К.: Система русского гражданского права. СПб., М. М. Стасюлевич, 1894. Т. 1. (Введение и общая часть.); Мейер Д. И.: Русское гражданское право. Изд. 9-е с исправлениями и дополнениями А. Х. Гольмстена. СПб., Н. К. Мартынов, 1910; Гольмстен А. Х.: Юридические исследования и статьи. СПб, 1894; Коркунов Н. М.: Лекции по общей теории права. СПб., 1908; Шершеневич, Г. Ф.: Общая теория права. Казань, 1910.

² Ezek közül a legjelentősebbek voltak. IX. kötet: különleges rendelkezések („Rendelkezés az agrárviszonyokról” az 1902-es kiadásban); hitelszabályzat, váltók szabályozása, kereskedelmi szabályzat, a kereskedelmi bírósági eljárás jog szabályzata, konzuli szabályzat, az ipar szabályozása; az orosz vasutak általános szabályzata; a polgári bírósági eljárás szabályzata, rendelkezés a közzegyzőkről; a polgári bírósági eljárás-jog, rendelkezés a polgári büntetésről.

³ *Кавелин, К. Д.*: Русское гражданское Уложение. In: Собр. соч. Т. 4. Спб., 1900.; *Коркунов, Н. М.*: Значение Свода законов. In: Сб. статей Н. М. Коркунова: 1871–1897. Спб., Н. К. Мартынов, 1898; *Васьковский, Е. В.*: Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. Одесса, Экономическая типография, 1901; *Богров, Н. Л.*: Краткое пособие к изучению Свода Законов гражданских. М., 1908; *Гуляев, А. М.*: Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики Правительствующего Сената и Проекта гражданского Уложения. Спб., М. М. Стасюлевич, 1913.

⁴ *Медушевский, А. Н.*: Кодификация права в России и странах Восточной Европы XVIII – начала XIX в. In: Словосно-представительные учреждения России (XVIII–XX в.). М., ИИИОН РАН, 1993; *Уб*: Проект русского гражданского уложения и его иностранные источники. In: Источниковедческая компаративистика и историческое построение. М., РГГУ, 2003.

⁵ Гражданское Уложение. Книга первая. Положения общие. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. Спб., Государственная типография, 1903; Гражданское Уложение. Книга вторая. Семейственное право. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. Спб., 1902; Гражданское Уложение. Книга третья. Вотчинное право. Проект Высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Спб., 1904; Гражданское Уложение. Книга четвертая. Наследственное право. Проект Высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Вторая редакция с пояснениями. Спб., Государственная типография, 1905; Гражданское Уложение. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Спб., 1905.

⁶ Предметный указатель к Проекту Гражданского Уложения (ред. 1905 г.). Сост. Е. Тягельский и В. Шадурский. Спб., Сенатская типография, 1909; *Тур Н. А.*: О плане разработки Гражданского и Торгового Уложений. In: ЖМЮ, 1897/3 (март). 1–18.

⁷ Французский гражданский кодекс 1804 года. С позднейшими изменениями до 1939 года. М., Юридат, 1941.

⁸ *Sagnac, Ph.*: La législation civile de la Révolution française (1789–1804). Essai d'histoire sociale. Paris, Hachette, 1898; Code Civil. In: Dictionnaire Critique de la Révolution Française. Institutions et Créations. Paris, Flammarion, 1992. 133–152.

⁹ *Шершневич, Г. Ф.*: Очерки по истории кодификации гражданского права. Казань, 1897–1899. Вып. 1–3.

¹⁰ A francia törvénykönyv hatásáról a spanyol kodifikációra: *Tomas y Valiente F.*: Manual de Historia del Derecho Español. Madrid, Tecnos, 1997.

¹¹ *Зарудный, С. И.*: Гражданское Уложение итальянского королевства и русские гражданские законы. Опыт сравнительного изучения системы законодательства. Спб., Тип. Втор. Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1869. Az olasz joghagyomány hatása az oroszra jóval korábbi időkben is elemzés tárgya volt. *Зарудный, С. И.*: Бекарня „О преступлениях и наказаниях” в сравнении с главой X Наказа Екатерины II. Спб., 1902.

¹² Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). Спб., Типогр. Сената, 1885.

¹³ Гражданское Уложение Германской империи. Спб., Типогр. Правительствующего Сената (Приложение к ЖМЮ за 1898 г.). 1898.

¹⁴ *Zweigert, K. – Kötz, H.*: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiet des Privatrechts. Tübingen, Mohr (Paul Siebeck), 1984. Bd. 1–2.

¹⁵ *Gierke, O.*: Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuches und das deutsche Recht. Leipzig, 1889; *Энкекерус, Л.*: Курс германского гражданского права. М., Изд. Иностранной литературы, 1949.

¹⁶ Гражданское Уложение Цюрихского кантона. Спб., Изд. Комиссии по составлению Гражданского Уложения, 1887.

¹⁷ Гражданские законы Калифорнии. В сравнительном изложении с законами Нью-Йорка и других Восточных Штатов и с общим правом Англии и Северной Америки. Соч. К. И. Малышева. Спб., К. Л. Риккер, 1906. Т. 1–3.

¹⁸ The Civil Code of the State of New-York. Reported complete by the Commissioners of the Code, Alb. 1865.

¹⁹ Гражданские законы губерний царства Польского. Т. 1. Гражданское Уложение 1825 года и Положение о союзе брачном 1836 г. Спб., Изд. II Отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1875.

²⁰ A balti kormányzóságok polgári törvényeinek gyűjteményére jelentős mértékben hatott a római jog. Részletesebben: *Нольде, А. Э.*: Происхождение части текста действующего Свода гражданских узаконений Губерний прибалтийских. Таблица заимствований текста статей из литературы римского права и иностранных кодексов. Спб., 1912.

²¹ Общее Уложение и дополнительные к нему узаконения Финляндии. Новое издание на основании официальных шведско-финляндских источников К. И. Малышева. Спб., 1891.

²² Гражданские законы (Свод Законов. Том X. Часть 1) с разъяснением их по решениям Правительствующего Сената. Спб., Тип. II отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1871. Издание пятое, дополнит.; *Боровиковский, А.*: Законы гражданские (Свод законов том X, часть 1) по новому официальному изданию 1900 года. С объяснениями по решениям Гражданского Кассационного департамента и общих собраний его с уголовным, I и II Департаментами Правительствующего Сената. Спб., А. С. Суворин, 1904, Изд. 11.

²³ Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). Спб., Типогр. Сената, 1885.

²⁴ *Пахман, С. В.*: История кодификации гражданского права. Т. 1–2. Спб., 1876.

²⁵ *Медушевский, А. Н.*: Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. М., Текст, 1994.

²⁶ *Helbling, E. C.*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1974.

²⁷ *Цвайгерт, К. – Кетц, Х.*: Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. М., 2000.

²⁸ *Дювернуа, Н.*: Значение римского права для русских юристов. Ярославль, 1872; *Покровский, И. А.*: История римского права. Пг., 1915.

²⁹ *Медушевский, А.*: Стратегии решения аграрного вопроса в России. In: Отечественные Записки, 2004/1.

³⁰ *Вебер, М.*: Аграрная история древнего мира. Под ред. Д. Петрушевского. М., 2001.

³¹ E római jogi kategóriák részletes elemzése: *Хвостов, В. М.*: Система римского права. М., Спарк, 1996.

³² *Кавелин, К. Д.*: Какое место занимает гражданское право в системе права вообще. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1880. Кн. 1 (январь-февраль). 80–114.; *Пахман, С. В.*: К вопросу о предмете и системе русского гражданского Уложения. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1882. Кн. 8 (ноябрь). 193–222.; *Шершеневич, Г. Ф.*: Наука гражданского права в России. Казань, Тип. Университета, 1893.

³³ *Бартошек, М.*: Римское право: понятия, термины, определения. М., Юридическая литература, 1989.

³⁴ *Сергеевич, В. И.*: Древности русского права. Т. 3. Спб., 1911.; *Ключевский, В. О.*: Право и факт в истории крестьянского вопроса. In: Соч. Т. 7. М., 1956.; *Ковалевский, М. М.*: Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. М., 1879; *Кареев Н. И.*: Поместье-государство и сословная монархия средних веков. Спб., 1908; *Латно-Данилевский, А. С.*: Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. In: Крестьянский строй. Т. 1. Спб., 1905.; *Павлов-Сильванский, Н. П.*: Закладничество-патронат. Акты о посадских людях-закладчиках. Спб., 1909.

³⁵ *Ростовцев, М. И.*: Колонат. In: Вебер, М.: Аграрная история древнего мира. М., 2001. 469–490.